

אנרגיה קהילתית כהזדמנות לפיתוח קהילה

"לשנות או להשתנות, נכון? ומה שאנחנו מתכוונים בכך הוא שאם לא נשנה מסלול, ונשנה את המערכת הפוליטית והכלכלית שלנו, שינוי האקלים ישנה הכול בעולמנו הפיזי"
(נעמי קליין)

צילום: עו"ס נבט כהנא

מייקל מנסקי¹ עינת דטנר²

1 מייקל מנסקי - עוסק בפיתוח חברתי וקהילתי, יועץ לתהליכי שיתוף ציבור ומרצה לעבודה סוציאלית. michael.petachscd.com
2 עינת דטנר - מנכ"לית הפורום הישראלי לאנרגיה, בעלת ניסיון רב בבינוי קהילות ועיסוק בתחומי הסביבה.

|| תקציר

שינויי האקלים והאתגרים הצפויים ותייצר חוסן קהילתי-אקלימי. ההיערכות צריכה להיות משותפת: ברמת המדינה, העיר, היישוב, השכונה, הבניין המשותף. כפי שטענה אדלשטיין (2020), בנייר עמדה שהוגש למשרד הרווחה והביטחון החברתי ומתייחס להיערכות רשויות הרווחה למשבר האקלים, יש למשרד הזדמנות למצב את עצמו כגורם אסטרטגי משמעותי בקביעת מדיניות חברתית הנוגעת להגנה על אוכלוסיות פגיעות מפני השלכות משבר האקלים.

ברחבי העולם, אנרגיה קהילתית מאופיינת במודלים רבים, שהנפוץ שבהם הם הקואופרטיבים. בישראל, התחום נמצא עדיין בשלבי התפתחות. הוא כולל כמה מודלים של ייצור משותף ביישובים (קיבוצים/מושבים שיתופיים), קבוצות רכישה ובניינים משותפים

המאמר בא לתאר את פגיעותן של אוכלוסיות מוחלשות למול משבר האקלים ולהדגיש את חשיבותה של העבודה הקהילתית להיערכות מיטבית בהתמודדות מול משבר זה. אנו מציעים לעובדים קהילתיים נתיב פעולה יישומי של קידום אנרגיה קהילתית, מתוך הנחה כי השתתפות תושבים במשק האנרגיה היא הזדמנות ליצירת רווחים לקהילה המקומית: חיזוק החוסן האקלימי-קהילתי, התמודדות טובה יותר עם פגעי משבר האקלים, מענה לעוני אנרגטי ותמיכה בתהליכי בינוי וחיזוק של קהילות מקומיות.

במאמר זה אנו קוראים לעובדים קהילתיים ועובדים סוציאליים להנגיש לקהילות השונות, ובפרט לדיירי בתים משותפים, הזדמנות להצטרף למאמץ הלאומי והעולמי במעבר לאנרגיה קהילתית מתחדשת וליהנות מהרווחים הפוטנציאליים הגלומים בפיתוח אנרגיה קהילתית. המלצה מרכזית היא לעשות שימוש בכלים ובמיומנויות הייחודיות של העבודה הקהילתית לטובת קידום חוסן בהתמודדות עם משבר האקלים, תוך פיתוח וליווי של קבוצות מוחלשות בקהילה, כך שיוכלו ליהנות מאנרגיה ירוקה וחסכנית.

מילות מפתח: משבר האקלים, אנרגיה קהילתית, עבודה קהילתית, עוני אנרגטי, חוסן קהילתי-אקלימי, פעילים, השתתפות חברתית.

|| מבוא

המשבר האקלימי-סביבתי מציב בפני האנושות סכנות רבות, שרבות מהן כבר מורגשות היום בדמות גלי חום קיצוניים, שיטפונות קטלניים, בצורות, רעב, הצפות ועוד (פורת, 2021). על פי הפנל הבין-ממשלתי לשינויי האקלים (IPCC), ההשלכות העתידיות צפויות להקצין את הקיים, לגרום לפגיעה פיזית ונפשית בחלקים נרחבים מאוכלוסיית העולם ולגרור גלי פליטים נרחבים. ישראל, בהיותה שוכנת באזור מדברי המוגדר כנקודה חמה (Hotspot), צפויה להיות מושפעת משינויי האקלים ביתר שאת (זס"ק ורהב, 2021).

המשבר צפוי גם להעמיק פערים חברתיים, שכן בשל גישה מוגבלת לטכנולוגיות חדישות ולמקורות אנרגיה נקיים ומשתלמים, השכבות המוחלשות בחברה פגיעות הרבה יותר (Dobbins, 2019). תושבים החיים בעוני אנרגטי פגיעים יותר לתנאי מזג אוויר קיצוניים, חום וקור כאחד, ואלה הופכים שכיחים יותר ויותר במציאות העכשווית. יש לכן חשיבות רבה להיערכות מקיפה, שתגדיל את העמידות והביטחון של האוכלוסייה אל מול

צעד משמעותי לבניית חוסן קהילתי-אקלימי הוא מעבר מיידי לאנרגיות מתחדשות. כך, ממשלת ישראל התחייבה בוועידת האקלים העולמית (COP26), שהתקיימה ב-2021 בגלזגו, סקוטלנד, להגדיל את יעדי הייצור של אנרגיות מתחדשות ל-30% עד 2030 ולהגיע לאפס פליטות עד 2050. הגעה ליעדים אלו מחייבת את ניצולם שטחים בנויים, שכן במדינה צפופה כמו ישראל הכרחי לשמור על השטחים הפתוחים המעטים שנותרו. צורך זה מתכתב עם סקר שהוביל המשרד להגנת הסביבה (2020), שנועד להעריך את פוטנציאל הייצור הסולרי במרחב הבנוי בישראל. מהסקר עלה שכבר כיום ניתן לייצר על גבי גגות של מבנים כ-46% מצריכת החשמל בישראל, כאשר בבניינים משותפים בלבד ניתן לייצר 27% מכלל הפוטנציאל. ניצול השטחים הבנויים לטובת ייצור אנרגיה מתחדשת מחייב השתתפות תושבים פעילה, או במילים אחרות - פיתוח אנרגיה קהילתית.

|| אנרגיה קהילתית

אנרגיה קהילתית היא מושג המתייחס להשתתפות של תושבים במשק האנרגיה מתוך מניעים שונים:

הכנסה שמכסה חלק/כל הוצאות החשמל.

● **צמצום הפליטות המזהמות והשימוש בשטחים הפתוחים:** ייצור אנרגיה מתחדשת על ידי הקהילה מפחית את הצורך בשימוש בדלקים פוסיליים ובמקביל מצמצם את הצורך בפריסת מתקנים בשטחים הפתוחים, ששמירתם הכרחית, בין היתר, לרווחת הקהילה והציבור.

● **יצירת רווחים מקומיים וחיזוק תשתיות פיזיות:** עד לא מזמן, ייצור אנרגיה היה מונופול בידי חברת החשמל ובעלי הון כגון חברות דלק וגז, אשר תורמים למשבר האקלים. מעבר לאנרגיות מתחדשות מאפשר ייצור אנרגיה מבוזר, כאשר קהילות ואזרחים יכולים להיות יצרני אנרגיה ולייצר רווח מקומי (אביעזר, ברנדלוי, ברמן וולד, 2022). רווחים אלו יכולים לשמש לביסוס תשתיות שכונתיות איכותיות, תשתיות לקידום איכות חיים, מוביליות חברתית, בריאות תקינה וחוסן קהילתי, במיוחד לאור משבר האקלים הגלובלי (ארביב, ברנדלוי ורצון, 2021).

הקמת מיזמי אנרגיה קהילתית נוגעת בליבת העבודה הקהילתית, אשר שמה לה למטרה לסייע לקהילות שונות לקדם תהליכי פיתוח, תכנון והתארגנות משותפת, במטרה להשפיע על תהליכי קבלת החלטות הנוגעים להן תוך מימוש הפוטנציאל והכוחות הטמונים בהן

ההקשר בין אנרגיה קהילתית לעבודה קהילתית

כבר הבהרנו שכדי לממש את פוטנציאל הייצור של אנרגיה מתחדשת יש להשתמש בשטחים הבנויים ולערב בכך את התושבים, שהם בעלי הנכסים של מרבית השטח הבנוי בישראל. וכאן הגענו לאתגר המרכזי: איך עושים את זה?

התארגנויות כאלה דורשות יצירת מודעות לנושא, הסכמה על קידום הפרויקטים השונים ויכולת התארגנות וניהול שלהם. בבתים משותפים, החוק אף מחייב

רצון להודיל את הוצאות החשמל/ליצור רווח כספי, צורך באנרגיה מקומית, רצון לקדם ערכים סביבתיים משותפים או להשתתף בעשייה חברתית משמעותית. השתתפות זו יכולה להתבטא בדרכים שונות: בייצור ובצריכה, בבעלות, בהפצה, בחלוקה, באגירה ובמימון. ברחבי העולם, אנרגיה קהילתית מאופיינת במודלים רבים, שהנפוץ שבהם הם הקואופרטיבים (אביעזר, ברנדלוי, ברמן וולד, 2022). בישראל, התחום נמצא עדיין בשלבי התפתחות. הוא כולל כמה מודלים של ייצור משותף ביישובים (קיבוצים/מושבים שיתופיים), קבוצות רכישה ובניינים משותפים. הפרויקטים בשטח יכולים לכלול התקנת פנלים סולריים על גגות, חיבור מתקני אגירת אנרגיה או יצירת מלאי עמדות טעינה לרכבים חשמליים. ככלל, ניתן לומר שלרוב המודלים שלושה אלמנטים משותפים מרכזיים: (1) התארגנות על בסיס קהילתי של בעלי עניין שיש להם אינטרס משותף לקידום הנושא; (2) בעלות מקומית כזו או אחרת על האנרגיה המיוצרת, באמצעות המיזם המשותף; (3) יצירת רווחים לקהילה המקומית על ידי מכירת החשמל שנוצר במיזם לספק מרכזי כמו חברת החשמל.

השתתפות תושבים במשק האנרגיה היא הזדמנות ליצירת רווחים שונים:

● **תהליכי בינוי וחיזוק של קהילות מקומיות:** ייצור אנרגיה מקומית דורש לא פעם התארגנות משותפת של תושבים, שמזמנת השתתפות קהילתית בפרויקט עם מטרות משותפות. אם התהליך הוא מיטבי, הוא עשוי לחזק את תחושת המסוגלות של הקהילה, את הקשרים בין האנשים ואת ההון הפיזי, הכלכלי, הארגוני, הסימבולי ועוד (שדמי, 2010).

● **חוסן אקלימי-קהילתי:** מדינות ורשויות נדרשות להיערך למשבר האקלים. הפקת אנרגיה מקומית, ובהמשך גם אגירת אנרגיה, הן מפתח משמעותי להיערכות כזו, שכן הן מאפשרות מקור אנרגיה זמין גם במקרי אסון/תקלות ובכך מייצרות חוסן אקלימי וקהילתי.

● **מענה לעוני אנרגטי:** כלומר, לקושי לעמוד בתשלומי החשמל ולהבטיח את אספקת האנרגיה הנדרשת למשק הבית בשל קשיים כלכליים ובגלל מבנים ללא בידוד ראוי ובאיכות ירודה (Teschner, et al., 2020). מדוח ממדי העוני והאי-שוויון בהכנסות של המוסד לביטוח לאומי, עולה כי כ-20% מאזרחי מדינת ישראל חיים בעוני (אנדבלד, כראדי, פינס וקסיר, 2020). אנשים החיים בעוני סובלים גם מעוני אנרגטי ופגיעים יותר להשלכות פגעי מזג האוויר. ייצור אנרגיה קהילתי מגדיל את אספקת האנרגיה המקומית ויכול להיות מענה לעוני אנרגטי - הן בעתיד, כאשר תהיה אגירה ותתאפשר עצמאות אנרגטית, והן כיצירת

ומערכות התמיכה ההדדית, ועוד. במקרים רבים, הם נדרשים ליצור הסכמות בסוגיות קהילתיות מורכבות. העבודה הקהילתית היא תחום דעת ייחודי, שיש לו יכולות מיפוי וקידום תהליכים. בתהליך של קידום אנרגיה קהילתית, עובד קהילתי מיומן יכול לזהות הן את הכוחות המעכבים והן את הכוחות המקדמים, ועל ידי יצירת הבנות וגישור על פערים - לסייע בהפיכת כוח בולם לכוח מקדם. בעזרת גורמי מקצוע, העובד הקהילתי יכול להנגיש עבור הקהילה את הסיכונים ואת ההזדמנויות שבקידום מיזם כזה, והכשרה מתאימה תאפשר לו לסייע בתהליך התכנון תוך הגדרת החזון, המטרות והיעדים המשותפים. פעולה מוצלחת של עובד קהילתי יכולה לייצר שותפות אמת בין התושבים ומצב של "WIN WIN", תוך שיפור השיח הקהילתי והפחתת המחלוקת.

בכל הנוגע לאנרגיה קהילתית, התושבים נדרשים כיום להתמודד עם האתגרים באופן עצמאי. לעובד הקהילתי, כסוכן שינוי מקצועי, יש סט כלים ייחודי המתאים למקרים אלה וכולל בניית הסכמות, יצירת שיח בונה אמון, קישור, חיבור, פישור, גישור וסנגור. כך, העובד הקהילתי יכול לסייע בקידום השתתפותם של התושבים בתהליכים ובדיונים, בקידום שיתוף פעולה בין בעלי העניין וביצירת שקיפות בתהליך. התהליך הקהילתי יתרום ליצירת תחושת מסוגלות קהילתית, ובכך יוכל לסייע גם בהתמודדות עם סוגיות עתידיות. לרוב יפעל העובד הקהילתי בשיתוף פעולה עם מתנדבים ופעילים, אשר רואים הזדמנות וחשיבות בקידום התחום.

|| פעולות מומלצות

הפעולות הבאות עשויות לקדם משמעותית הן מיזמים של אנרגיה קהילתית והן את העבודה הסוציאלית הקהילתית כפרופסיה:

- **הפניית תקציבים לפיתוח התחום:** ברחבי העולם מקדמים אנרגיה קהילתית באמצעות תמיכות ומתן העדפות יחסיות על ידי גורמי ממשל. ללא תקצוב ייעודי, שימקסם את הפוטנציאל הסביבתי-כלכלי חברתי של התחום, הוא לא יוכל להתפתח בישראל.
- **תכלול הנושא בתוך משרד הרווחה:** חשוב להאציל סמכויות לגורם מתכלל, שייצור מסד נתונים ומיפוי ברמת הפרט והקהילה, כמו גם תוכנית עבודה ארוכת טווח.
- **עבודה בין-תחומית באגפים השונים:** עבודה משותפת ובין-תחומית של העובדים הקהילתיים באגפים לשירותים חברתיים, יחד עם אגפים אחרים העוסקים בנושא: אגף קיימות/יחידה סביבתית, אגף התכנון, אגף ההנדסה, מחלקת שפ"ע, היחידה להתנדבות, ועוד.

הסכמה של 2/3 מהדיירים, קרי בניית הסכמות. בהתאם, הקמת מיזמי אנרגיה קהילתית נוגעת בליבת העבודה הקהילתית, אשר שמה לה למטרה לסייע לקהילות שונות לקדם תהליכי פיתוח, תכנון והתארגנות משותפת, במטרה להשפיע על תהליכי קבלת החלטות הנוגעים להן תוך מימוש הפוטנציאל והכוחות הטמונים בהן (אתר השירות לעבודה קהילתית, משרד העבודה, הרווחה והביטחון החברתי).

כיוון שרוב תושבי ישראל אינם מאוגדים בהתארגנות מסודרת, מעורבות הקהילה במשק האנרגיה דורשת לרוב סיוע מקצועי של ארגון אזרחי-קהילתי. כאן נכנס לתמונה העובד הקהילתי, שתהליכי בניית הסכמות ותמיכה בהתארגנות קהילתית הם חלק מרכזי מתפקידו.

תהליכי הקמת מיזמי אנרגיה קהילתית עשויים לזמן התמודדות עם סוגיות קהילתיות מורכבות, כגון:

- יצירת הסכמה משותפת, למשל להצבת פנלים על גג בניין משותף (נדרשת הסכמה של 2/3 מבעלי הדירות בבניין) ובסוגיות שונות כגון מימון המיזם: מימון עצמי, מודל BOT (Buy, Operate, Transfer) או מודל אחר.
- התמודדות עם תופעת NIMBY (Not In My Back Yard). קרי, "אין לי כתושב בעיה עם פנלים, מתקני אגירה, עמדות הטענה. אדרבה! רק הרחיקו את כל זה מהחצר שלי".
- מתיחות בין רצונות וצרכים של הפרט לעומת רצון הכלל, במקרים כגון תגבור חשמל בבניין כדי לאפשר טעינה של רכב חשמלי של דייר זה או אחר. (לאנרגיה קהילתית יש מודלים רבים, ולא רק פנלים...)
- מורכבות לגבי מיצוי הרווח: למשל, בתגמולים או בחלוקת הרווחים.
- התמודדות עם קונפליקטים בקהילה, למשל כשחלק מהדיירים רוצים להתקין מערכת סולרית וחלקם מתנגדים לכך.

|| הפוטנציאל של שילוב עקרונות העבודה הקהילתית בפרויקטים של אנרגיה קהילתית

לפי סדן (2009), עבודה קהילתית מקדמת השתתפות חברתית ובכך מעודדת היווצרות של קהילה. השתתפות אזרחית היא מיומנות אשר נרכשת במסגרת הקהילה ועונה על צרכים שונים, ביניהם תחושת משמעות ושייכות והפחתת בדידות ואנונימיות. עובדים קהילתיים מסייעים לקהילות לחולל שינוי תוך פיתוח כלים לארגון קהילתי חדש, הנהגת ועד שכונה/בית, חיזוק המסוגלות הקהילתית

|| לסיכום

אומרים שבכל משבר יש הזדמנות. המשבר האקלימי־סביבתי, על השלכותיו השונות, עשוי להיות הזדמנות לקהילות להפוך לשחקניות משמעותיות בפיתוח משק האנרגיה החלופית בישראל, ובכך לקחת אחריות אישית וקהילתית על עתידן, לבנות חוסן קהילתי ולתרום לכלל החברה והסביבה.

אנו קוראים לעובדים קהילתיים ולעובדים סוציאליים לפעול ולרתום תושבים - ובעיקר דיירי בתים משותפים (שהם רוב תושבי הארץ) - למאמץ הלאומי והעולמי למעבר לאנרגיה מתחדשת, תוך הפקת הרווחים השונים שהוזכרו לעיל. העובדים הקהילתיים, הפרוסים בכל רחבי הארץ, יכולים להיות גורמי מפתח להצלחת יישומם בשטח של פרויקטי אנרגיה קהילתית, ובה בעת עשויות התארגנויות אלו להיות כלי משמעותי בידי העובד הקהילתי ליצירת תהליכים קהילתיים שהוא אמון עליהם. משרד הרווחה אמון על הכנת תוכנית היערכות של האוכלוסיות הפגיעות למשבר האקלים. הכנת תוכנית זו מחויבת בהחלטת ממשלה (החלטה 4079), לפיה על כל משרדי הממשלה להיערך לשינויי האקלים. בהתאם, הוצהר בנייר עמדה של משרד הרווחה והביטחון החברתי (אדלשטיין, 2020) על נכונות לקדם פעילויות כמו התקנת פנלים סולריים במבני דיור ציבורי (בשיתוף משרד הבינוי והשיכון), הקמת מרכזי חוסן אנרגטי (בשיתוף משרד האנרגיה) והטמעת הנושא כתחום בתוך אגף משאבי קהילה של המשרד. למרות הנכונות, ועל אף חשיבות הנושא ופוטנציאל החיבור שלו ללב העבודה הקהילתית, המשרד טרם העלה את הנושא על סדר היום שלו באופן רשמי ומסודר.

עד לגיבוש מדיניות משרדית ויצירת סדר יום מפורט, אנו קוראים לקידום יוזמות מקומיות, קהילתיות ואזרחיות, במטרה לחזק אוכלוסיות פגיעות, לייצר חוסן קהילתי אנרגטי ולהבטיח שתושבים מעוטי יכולת כלכלית לא יישארו מאחור. יש לזכור שהנושא אינו דורך במקום, ויוזמות שונות בחברה האזרחית כבר מקדמות סדר יום למען אנרגיה קהילתית. למשל, הפורום הישראלי לאנרגיה (ע"ר) מלווה מיזמים שונים של אנרגיה קהילתית, שהוקמו על ידי תושבים ופעילים בשכונות ובקהילות ברחבי הארץ. כל עוד לא נכיר בסיבות המרכזיות למשבר האקלים, לא נוכל להתמודד עימו. חשוב להבהיר שהשיטה הכלכלית השולטת כיום מבוססת על אנרגיה פוסילית שאינה בת־קיימא, והיא מעודדת צריכה בלתי מרוסנת, מייצרת כמויות אשפה לא נשלטות ומוציאה את המערכות האקולוגיות ואת האקלים שלנו מאיזון. שיטה כלכלית זו יוצרת קיטוב חברתי כלכלי, כאשר רוב נכסי העולם נשלטים על ידי מעטים ורוב אוכלוסיית העולם אינה שותפה לרווחים. אנרגיה קהילתית, בהיותה מבוצרת ומקומית, היא מענה חשוב לצמצום פערים כלכליים ולטיפול במשבר האקלים כאחד. ■

● **יצירת שותפויות עם בעלי עניין (stakeholders):** חיבור של בעלי עניין שונים לתוכנית הכוללת. למשל, חברות דיור ציבורי, רשויות מקומיות, משרדי ממשלה, ארגונים ללא כוונת רווח והמגזר העסקי.

● **פיתוח שפה תואמת:** פיתוח שפה ייעודית לנושא "עבודה סוציאלית למען אנרגיה מתחדשת", בדומה למתרחש בנושא "עבודה סוציאלית מודעת/ נוגדת עוני".

● **הגברת המודעות וקידום הכשרות:** קיום קורסים והכשרות ייעודיות לתושבים, למשל במתחמי "משעול" (תוכנית ארצית של שיקום שכונות בשיתוף השירות לעבודה קהילתית), והעלאת מודעות כללית לנושא בקרב העובדים הקהילתיים, תושבים ופעילים.

● **מתן ידע וכלים:** מתן כלים לאנשי המקצוע השונים הרלוונטיים לקידום התחום, כגון עובדים במרכזי עוצמה, עו"סקים של תוכניות כמו "משעול" ו"מוטב יחדיו", מרכזי חוסן, מרכזי גישור ועוד.

● **עדכון המדריכים למיפוי והכרת הקהילה** למיניהם (סדן 2003, עמ' 133-141; סולומון ואלק, 2016), תוך הוספת קריטריונים הקשורים לחשיפה למשבר האקלים ולעוני אנרגטי במרחב הציבורי.

צילום: עו"ס נבט כהנא

IPCC (2022). *Climate change: Impacts, adaptation and vulnerability, Summary for policymakers*. Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC.

Teschner, N., Sineab A., Vornicub A., Abu-Hamed T., & Negev M. (2020). Extreme energy poverty in the urban peripheries of Romania and Israel: Policy, planning and infrastructure. *Energy Research & Social Science*, 66(8), 101502.

אביעזר, א', ברנד-לוי, א', ברמן, ד', וולד, נ' (2022). אנרגיה קהילתית כאמצעי לקידום משק אנרגיה מקיים בישראל. משרד האנרגיה, המשרד להגנת הסביבה, משרד הרווחה והביטחון החברתי, האגודה הישראלית לאקולוגיה ומדעי הסביבה, ממשק, המועצה הלאומית לכלכלה.

אדלשטיין, נ' (2021). נייר עמדה - תוכנית היערכות של משרד הרווחה והביטחון החברתי למשבר האקלים. משרד הרווחה והביטחון החברתי.

אנדבלד, מ', כראדי, ל', פינס, ר', וקסיר, נ' (2020). ממדי העוני והאי-שוויון בהכנסות לפי נתונים מנהליים. המוסד לביטוח לאומי.

המשרד להגנת הסביבה (2021). סיכום ועידת האקלים בגלזגו, סקוטלנד - COP26.

זס"ק, א', ורהב, ש' (2021). היערכות מדינת ישראל לשינוי אקלים. המשרד להגנת הסביבה.

סדן, א' (2003). עבודה קהילתית, שיטות לשינוי חברתי. הוצאת הקיבוץ המאוחד, 27-31.

סולומון, מ', ואלק, פ' (2016). תדריך למיפוי ולאבחון קהילתי, הון - שחקנים - זהות. מכללת אורנים, פדרציית נו יורק והחברה למתנ"סים.

פורת, ע' (2021). גל חום חסר תקדים בקנדה. https://.30/06/2021_ims.gov.il/he/node/1373

שדמי, ש' (2010). לשם שינוי ביחד: פיתוח הון חברתי כבסיס לקהילתיות מתחדשת. שדמות, מרכז למנהיגות בקהילה, המכללה האקדמית לחינוך אורנים.

Dobbins, A., Nerini, F. F., Deane, P., & Pye, S. (2019). Strengthening the EU response to energy poverty. *Nature Energy*, 4(1), 2-5.